

Σύγκρουση ἢ διάλογος θρησκευτῶν καὶ πολιτισμῶν;

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΩΤΣΙΟΠΟΥΛΟΥ*

1. Σύγχρονες πολιτισμικὲς θεωρίες

Ἡ ἀναγκαιότητα γιὰ διάλογο θρησκευτῶν καὶ πολιτισμῶν προκύπτει ἀβίαστα ἀπὸ τὶς συνεχεῖς προκλήσεις καὶ τὰ προβλήματα ποὺ δημιουργοῦνται στὴ σύγχρονη ἐποχὴ τῆς παγκοσμιοποίησης. Ὅπως ἤδη ἔχει καταγραφεῖ στὴν Κοινωνιολογικὴ ἔρευνα, τρεῖς εἶναι οἱ θεωρίες προσέγγισης τῆς πολιτισμικῆς πτυχῆς τῆς παγκοσμιοποίησης, οἱ ὁποῖες συνδέονται ἄμεσα μὲ τὸ ζήτημα τοῦ διαλόγου τῶν θρησκευτικῶν καὶ πολιτιστικῶν ταυτοτήτων.

Ἡ πρώτη θεωρία, γνωστὴ καὶ ὡς «πολιτιστικὸς ἀνομοιομορφισμός» (cultural differentialism)¹, ὑποστηρίζει ὅτι οἱ διαφορετικὲς πολιτισμικὲς ταυτότητες δὲν ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴν παγκοσμιοποίηση καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ διατηροῦν τὶς ἀμετάβλητες διαφορὲς τους ποὺ συνθέτουν τὴν ἰδιοπροσωπεΐα τους. Ἡ θεωρία αὐτὴ πρεσβεύει πὼς οἱ διαφορετικὲς πολιτιστικὲς ταυτότητες ἐνισχύονται λόγῳ τοῦ κινδύνου τῆς ὁμογενοποίησης ποὺ παρατηρεῖται στὶς σύγχρονες ἐκκοσμικευμένες κοινωνίες². Σύμφωνα μὲ τὶς θεωρητικὲς αὐτὲς προϋποθέσεις οἱ πολιτισμοὶ ἔχουν μακροαῖωνες διαφορὲς καὶ δὲν ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις τῆς πολυπολιτισμικότητας ἢ τῆς διαπολιτισμικότητας. Οἱ πολιτι-

* Ὁ Κωνσταντῖνος Κωτσιόπουλος εἶναι Ἐπίκουρος Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

1. JAN NEDERVEEN PIETERSE, *Globalization and Culture: Global Melange*, Lanham, Md: Rowman and Littlefield 2004, σ. 80.

2. Ὁ Ἀναστάσιος Γιαννουλάτος κάνει λόγο γιὰ ἀνοχή τῆς θρησκευτικῆς πολυμορφίας στὸ ἔργο του *Παγκοσμιοποίηση καὶ Ὁρθοδοξία*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2000, σ. 253 ἑ., ἐνῶ ὁ Γ. Μαντζαρίδης ἀποδεικνύει ὅτι ἡ παγκοσμιοποίηση (τὴν ὁποία δέχεται ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία) δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν Παγκοσμιοποίηση. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗ Γ., *Παγκοσμιοποίηση καὶ Παγκοσμιοποίηση*, ἐκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2001. Βλ. ἐπίσης ΚΩΤΣΙΟΠΟΥΛΟΥ Κ., *Ὁρθοδοξία καὶ Παγκοσμιοποίηση*, ἐκδ. Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2005. Γιὰ τὶς θεωρητικὲς τάσεις τῆς θεολογίας βλ. ΜΠΕΓΖΟΥ Μ., *Τὸ μέλλον τοῦ παρελθόντος*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 1993, σ.σ. 141 ἑ.

σμοί θεωρούνται ἔτσι, κλειστοὶ στὶς ἐπιρροές, στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐσωτερικοῦ τους πυρῆνα καὶ τῶν βασικῶν δομῶν πού τοὺς συγκροτοῦν.

Ἦδη τὸ 1893 στὸ Σικάγο, ὅταν συγκροτήθηκε τὸ «*Παγκόσμιο Κοινοβούλιο τῶν Θρησκειῶν*», παρατηρήθηκε ἡ τάση ὄχι ἀπλῶς τοῦ πολιτιστικοῦ ἀνομοιομορφισμοῦ καὶ τῆς θρησκευτικῆς ἰδιαιτερότητας, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιθυμία πολλῶν θεολόγων γιὰ τὸν θρίαμβο τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ἐπικράτησής του στὸ ἐπίπεδο τῶν διαλεκτικῶν ζυμώσεων καὶ ἀντιπαραθέσεων. Οἱ μὴ παραδοσιακοὶ ἀντίθετα «*προέβλεπαν μία σύνθεση τῶν θρησκειῶν, ἡ ὁποία θὰ κατὰπινε ὅλες τὶς σέκτες, τὰ σχίσματα, τὶς ὁμολογίες καὶ τὶς ἐπιμέρους ομάδες*»³. Στὶς θεωρήσεις αὐτὲς τῶν μὴ παραδοσιακῶν, ὁ Ρωμαιοκαθολικὸς θρησκευτολόγος Zaehner ἀντέταξε τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ αὔξηση τῆς ἀμοιβαίας κατανόησης μεταξὺ τῶν πιστῶν δὲν σημαίνει τὴν δημιουργία συγκρητιστικοῦ πνεύματος καὶ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀξίωσης ὅτι ὅλα τὰ θρησκευτικὰ πιστεύω, εἶναι διαφορετικοὶ δρόμοι πού ὀδηγοῦν στὸν Θεό. Κατὰ τὸν Zaehner, ἡ ἀμοιβαία κατανόηση μεταξὺ τῶν πιστῶν δὲν συνεπάγεται ὅτι ἀπὸ τὰ διαμελισμένα ἀποσπάσματα τῶν πίστεων θὰ δημιουργηθεῖ μία σύνθετη θρησκεία. Γιὰ νὰ δηλώσει στὸ τέλος «*Γιὰ μένα τὸ κέντρο συνοχῆς μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ὁ Χριστὸς ... αὐτὴ εἶναι τελικὰ ἡ ἀληθινὴ θρησκεία γιὰ μένα*»⁴.

Ἡ θεωρία τῆς πολιτιστικῆς ἰδιαιτερότητας καὶ τοῦ πολιτισμικοῦ ἀνομοιομορφισμοῦ, εἶναι δυνατὸν νὰ καλλιεργήσει καὶ νὰ ἀναδειξεί, –ἐφόσον ἀπουσιάσει ἡ διάκριση, ἡ καταλλαγή καὶ ἡ Ὁρθόδοξη ἀρχὴ τῆς διπλῆς πατερικῆς μεθοδολογίας κτιστοῦ-ἄκτιστου–, τὴν φονταμενταλιστικὴ λογικὴ τοῦ Μεσσιανισμοῦ καὶ τῆς σύγκρουσης τῶν πολιτισμῶν. Ἡ προσέγγιση αὐτὴ ἀπέκτησε ἐνισχυμένη δυναμικὴ καὶ πολλοὺς ὀπαδοὺς ἀλλὰ καὶ ἐπικριτὲς λόγῳ τῶν γεγονό-

3. SHARPE E., *Συγκριτικὴ Θρησκευτολογία*, ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 2008, σ. 441.

4. Ὁ.π., σ. 460. ZAEHNER, *Concordant Discord*, 1970, σ. 16 ἑ. Σήμερα ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία ἐπιμένει στὸ θέμα τῆς ριζικῆς διαφορᾶς τοῦ Χριστιανισμοῦ σὲ σχέση μὲ κάθε ἄλλη θρησκεία σύμφωνα μὲ τὴν διακήρυξη Dominus Iesus, σημειώνοντας ταυτόχρονα ὅτι ἡ θεοπνευστία ὑπάρχει μόνο στὰ κανονικὰ βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Περισσότερα βλ. ΤΣΟΜΠΑΝΙΔΗ ΣΤ., *Ἡ διακήρυξη Dominus Iesus καὶ ἡ οἰκουμενικὴ σημασία της. Ἀπὸ τὸ οἰκουμενικὸ ἀνοιγμα στὴν ἐκκλησιολογικὴ ἀποκλειστικότητα τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2003. ΚΕΡΑΜΙΔΑ Δ., *Ἐραποστολὴ καὶ διαθρησκευτικὸς διάλογος στὴ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία μετὰ τὴ Β' Σύνοδο τοῦ Βατικανοῦ (1962 - 1965)*, ἐκδ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 223. Ἐνδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζουν τὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου «*Παγκόσμια συνάντηση Θρησκειῶν καὶ Πολιτισμῶν*», τῆς Ἱ. Μονῆς Κύκκου, Κύπρος 2002, ὅπου τονίζονται πολλὰ γιὰ τὴν εἰρήνη, τὸν διάλογο καὶ τὴν συνεργασία.

των τῶν τρομοκρατικῶν ἐπιθέσεων τῆς 11ης Σεπτεμβρίου 2001 καὶ τῶν πολέμων στὸ Ἀφγανιστὰν καὶ στὸ Ἰράκ πὸν ἀκολούθησαν. Τὰ γεγονότα αὐτὰ ἐρμηνεύθηκαν ὡς ἀποτέλεσμα τῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα στὸν δυτικὸ-Χριστιανικὸ καὶ τὸν Ἰσλαμικὸ πολιτισμὸ. Ἡ ἀνάπτυξη ἐπίσης τοῦ μεταναστευτικοῦ ρεύματος ἀπὸ τὶς μουσουλμανικὲς κυρίως χώρες πρὸς τὴ Δύση καὶ τῆς ἐχθρότητας πὸν ἀναπτύχθηκε ἀνάμεσα στοὺς πληθυσμοὺς τῶν χωρῶν ὑποδοχῆς καὶ στὶς μεταναστευτικὲς μειοψηφίες, συνέτεινε στὴν πολιτισμικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἀντιπαράθεση. Δὲν θὰ πρέπει ἴσως νὰ παραλειφθεῖ καὶ τὸ γεγονὸς τῆς σύγκρουσης παγκόσμιας οἰκονομικῆς κρίσης, πὸν ἔδωσε ἀφορμὴ ἰδίως ἀπὸ τὸν χωρὸ τοῦ Ἀγγλοσαξωνικοῦ Προτεστάντικοῦ κόσμου γιὰ σχόλια περὶ οἰκονομικῆς ἀνωτερότητας τῶν πλούσιων χωρῶν τοῦ βιομηχανικοῦ Βορρᾶ λόγω τῆς προτεσταντικῆς τους παιδείας⁵.

Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα μελέτης πὸν ἐστίασε ὄχι ἀπλῶς στὴ θεωρία τῆς πολιτιστικῆς ἰδιαιτερότητας, ἀλλὰ καὶ στὴ λογικὴ τῆς σύγκρουσης, ἦταν τὸ ἀμφιλεγόμενο ἔργο τοῦ Samuel Huntington, *Ἡ σύγκρουση τῶν πολιτισμῶν καὶ ὁ ἀνασχηματισμὸς τῆς παγκόσμιας τάξης*⁶. Ὁ Huntington προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξει ὅτι ὁ ἀνασχηματισμὸς τοῦ κόσμου πὸν ὡς τότε χωριζόταν μὲ βάση τὶς πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς διαφορὲς (Καπιταλισμὸς - Κομμουνισμὸς), ἀναπτύσσεται τώρα μὲ βάση τὶς πολιτιστικὲς διαφορὲς. Οἱ διαφορὲς αὐτὲς καλλιεργοῦν παλαιοὺς ἀνταγωνισμοὺς καὶ ἐχθρότητες, οἱ ὁποῖες βρῖσκονται τώρα στὸ προσκῆνιο τῆς Ἱστορίας λόγω τῆς ἀνυπαρξίας τοῦ Κομμουνισμοῦ καὶ τῶν προβλημάτων τοῦ Καπιταλισμοῦ.

Ὁ Huntington περιγράφει τοὺς ἑξῆς πολιτισμοὺς: τὸν Σινικὸ, τὸν Ἰαπωνικὸ, τὸν Ἰνδουιστικὸ, τὸν Ἰσλαμικὸ, τὸν Ὀρθόδοξο (μὲ κέντρο τὴν Ρωσία), τὸν

5. Περισσότερα ΚΩΤΣΙΟΠΟΥΛΟΥ Κ., «Οἰκονομία, Πολιτισμὸς καὶ καπιταλιστικὴ κρίση», *Θεολογία* 4 (2012), 164. ΠΟΥΛΤΣΗ Β., «Οἰκονομία, ἀνθρώπινη ὑπαρξη, Ὀρθόδοξη θεολογία καὶ ἐμπειρία», *Θεολογία* 2 (2012), 74. Ὁ Βρετανὸς διευθυντὴς τοῦ Μουσείου Φὰν Ἀμπὲ τοῦ Ἀϊντχόφεν Τσάρλς Ἔσε, σὲ συνέντευξή του στὴν *Καθημερινή* (22/01/2012) δήλωσε: «Ἡ Ἑλλάδα εἶναι μία μικρὴ χώρα πὸν γιὰ νὰ μπεῖ στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἔνωση ἀναγκάστηκε νὰ προσαρμόσει ὅλες τὶς δομὲς της, ἀνάλογα μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ συμφέροντα καὶ ὄχι μὲ τὴν κοινὴ λογικὴ καὶ τὴν πρόοδό της. Πιέστηκε δηλαδὴ νὰ υἱοθετήσῃ τὶς προτεσταντικὲς, καλβινιστικὲς, καπιταλιστικὲς νόρμες πὸν ἴσως δὲν τῆς ταίριαζαν, διότι δὲν ἀναγνώριζαν τὸ δικὸ της παρελθόν». Μὲ βάση τὴ δήλωση αὐτὴ παρουσιάζεται ἡ πολιτιστικὴ δυσαρμονία ἀνάμεσα στὸν Ὀρθόδοξο Πολιτισμὸ καὶ τὴν ὑπόλοιπὴ Χριστιανικὴ Εὐρώπη, κυρίως Κεντρικὴ καὶ Βόρεια.

6. HUNTINGTON S., *Ἡ σύγκρουση τῶν πολιτισμῶν καὶ ὁ ἀνασχηματισμὸς τῆς παγκόσμιας τάξης*, ἔκδ. Terzo Books, Ἀθήνα 2001.

δυτικοευρωπαϊκό, τὸν Β. Ἀμερικάνικο, τὸν Λατινο-ἀμερικάνικο καὶ τὸν Ἀφρικανικό. Οἱ διαφορὲς μεταξύ τῶν πολιτισμῶν αὐτῶν κρίνονται πολὺ μεγάλες καὶ δὲν διστάζει νὰ γράψει ὅτι ὁ ἐπόμενος παγκόσμιος πόλεμος, ἂν συμβεῖ, θὰ εἶναι πόλεμος μεταξύ πολιτισμῶν⁷. Τονίζει ὅτι ἡ ἀλαζονεία τῆς Δύσης καλλιεργεῖ τὴν ἀδιαλλαξία τοῦ Ἰσλάμ καὶ τὴν ἐπιμονὴ τοῦ σινικοῦ πολιτισμοῦ, ἐνῶ δὲν παραλείπει νὰ γράψει ὅτι ἡ οἰκουμενικότητα τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ ἰσοδυναμεῖ γιὰ τὸν ἰσλαμικὸ πολιτισμὸ μὲ ἰμπεριαλισμὸ. Γιὰ τὸν Huntington ἡ Δύση κινδυνεύει, καθὼς πολιορκεῖται ἀπὸ ἐχθρικούς πολιτισμούς⁸. Θὰ γράψει: «Οἱ δυτικὲς ἀντιλήψεις διαφέρουν ριζικὰ ἀπ' αὐτὲς ποὺ ἐπικρατοῦν στοὺς ἄλλους πολιτισμούς. Οἱ δυτικὲς ιδέες περὶ ἀτομικισμοῦ, φιλελευθερισμοῦ, συνταγματικὰ κατοχυρωμένων θεσμῶν, ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, ἰσότητας, ἐλευθερίας, κράτους δικαίου, δημοκρατίας, ἐλεύθερης ἀγορᾶς, διαχωρισμοῦ Κράτους - Ἐκκλησίας, πολὺ συχνὰ βρίσκουν ἐλάχιστη ἀνταπόκριση σὲ ἰσλαμικούς, κομφουκιανικούς, Ἰνδουϊστικούς, βουδιστικούς καὶ Ὁρθόδοξους πολιτισμούς»⁹.

Σὲ μεταγενέστερο ἄρθρο του ὑποστηρίζει ξεκάθαρα ὅτι ὁ Δυτικὸς πολιτισμὸς πρέπει νὰ προωθήσει τὴν ἐνότητα καὶ συνοχὴ τοῦ ἔναντι τῶν ἄλλων πολιτισμῶν. Αὐτὸ κατὰ τὴ γνώμη του θὰ ἐπιτευχθεῖ μὲ τὸν ἔλεγχο τῆς μετανάστευσης ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ νέο ρόλο τῆς Βορειοατλαντικῆς Συμμαχίας (NATO) στὴν μεταψυχροπολεμικὴ ἐποχὴ. Γι' αὐτὸ προτείνει μέλη τοῦ NATO νὰ γίνουν ἡ Σλοβενία καὶ ἡ Κροατία, χῶρες μὲ δυτικὴ θρησκευτικὴ παράδοση. Χῶρες ποὺ ὑπῆρξαν ἱστορικὰ μουσουλμανικὲς ἢ ὀρθόδοξες οὐσιαστικὰ δὲν ἔχουν θέση στὴ Συμμαχία αὐτή¹⁰.

Ἡ δευτέρη θεωρία, γνωστὴ καὶ ὡς θεωρία τῆς «πολιτισμικῆς σύγκλισης», βασίζεται στὴν ιδέα ὅτι ἡ παγκοσμιοποίηση ὡς μονόδρομος ὀδηγεῖ στὴν αὐξα-

7. HUNTINGTON S., «The clash of civilizations», *Foreign Affairs* 72 (1993) 29. ΚΩΤΣΙΟΠΟΥΛΟΥ Κ., *Ὁρθοδοξία καὶ Εὐρώπη*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 98. ΔΕΝΑΞΑ Ν., *Ἡ σύγκρουση τῶν πολιτισμῶν κατὰ τὸν S. Huntington. Ὁρθόδοξη διερεύνηση* (διπλωμ. ἐργασία), Θεσσαλονίκη 2007.

8. HUNTINGTON S., ὁ.π., σ. 39. Ὡς ἀπόδειξη τῆς σύγκρουσης τῶν πολιτισμῶν, θεωρήθηκαν ἀπὸ πολλοὺς τὰ τελευταῖα γεγονότα τῶν θρησκευτικῶν διωγμῶν ἔναντι Ὁρθόδοξων πληθυσμῶν στὴ Συρία. «Οἱ Χριστιανικὲς μειονότητες ἀπειλοῦνται σὲ χῶρες μὲ μεγάλα ἰσλαμικὰ Κινήματα», ἐπεσήμανε πρόσφατα ἡ Νίνα Σία, ἡ ὁποία εἶναι ἐπικεφαλῆς τοῦ Κέντρου Θρησκευτικῆς Ἐλευθερίας τοῦ Ἰνστιτούτου Hudson τῶν Η.Π.Α. Γιὰ τὶς διώξεις ποὺ ὑφίστανται οἱ Χριστιανικοὶ πληθυσμοὶ ἐκτὸς Εὐρώπης βλ. ΚΟΤΖΙΑ ΑΛ., «Σύγχρονοι διωγμοὶ Χριστιανῶν», *Ἐπίκαιρα* 195 (2013) 70.

9. Ὁ.π., σ. 40. ΚΩΤΣΙΟΠΟΥΛΟΥ Κ., ὁ.π., σ. 99.

10. HUNTINGTON S., «The West Unique. Not Universal», *Foreign Affairs*, Nov - Dec (1996) 26-46.

νόμνη ομοιομορφία του κόσμου, με αποτέλεσμα τον μετασχηματισμό των πολιτισμών. Ο μετασχηματισμός αυτός κινείται στην κατεύθυνση της ομογενοποίησης με βασικό άξονα τον παγκόσμιο καπιταλισμό, τον εκδυτικισμό και την έμπορευματοποίηση. Στην κατηγορία αυτή οι πολιτισμικές και πνευματικές παραδόσεις των λαών υποχωρούν μπροστά στη λογική του τεχνοκρατικού έκσυγχρονισμού και της οικονομικής αποδοτικότητας. Έδω κυρίαρχο λόγο έχει ή λογική της μετροσιμότητας, της προβλεψιμότητας και της τεχνικής έποπτείας και του έλέγχου. Ώς άμεση συνέπεια θεωρείται ή αυτοματοποιημένη και τυποποιημένη διαδικασία οικονομικού έλέγχου (π.χ. Διεθνές Νομισματικό Ταμείο) που μετατρέπει τον άνθρωπο σε άπλο έξάρτημα και αριθμό μιάς παραγωγικής διαδικασίας, χωρίς πολιτισμικές και πνευματικές αντίστασεις¹¹. Πρόκειται με άλλα λόγια για άνορθολογισμό της όρθολογικότητας που άπαξιώνει ανθρώπους και κοινωνίες.

Η τρίτη θεωρία, γνωστή ως θεωρία του «πολιτισμικού ύβριδισμού» (cultural hybridization), θεωρεί ότι ή παγκοσμιοποίηση έχει ως αποτέλεσμα την άνάμειξη των πολιτισμών, ενώ παράγει νέες ύβριδικές πολιτισμικές καταστάσεις, που δέν έχουν σχέση ούτε με την τοπική, ούτε με την παγκόσμια πραγματικότητα. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για τó πάντρεμα του παγκόσμιου και του τοπικού, για τη λεγόμενη παγκοσμιοτοπικότητα (glocalization), που καταλήγει σε νέα άποτελέσματα στην έκάστοτε περιοχή, ή όποια βρίσκεται μέχρι εκείνη τη στιγμή σε καθεστώς παραδοσιακότητας και μονοπολιτισμικότητας. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, ό κόσμος γίνεται περισσότερο πλουραλιστικός, άπρόοπτος και με μεγάλες δυνατότητες προσαρμογής, καινοτομίας και άνατροπής των ύφιστάμενων παραδοσιακών δεδομένων και κατεστημένων παραδοσιακών δομών¹². Συναφής έννοια ό μιγαδισμός (creolization)¹³, ό όποιος συνδέει και συνδυάζει διαφορετικές γλώσσες και πολιτισμούς που προηγουμένως δέν είχαν καμία έπαφή.

11. BOLI J. and LECHNER F., *World Culture: Origins and Consequences*, Blackwell, Oxford 2005. MARLING W., *How American is Globalization?*, John Hopkins University, Press, Baltimore 2006.

12. ROBERTSON R., *Globalization: Social Theory and Global Culture*, London 1992. CANCLINI N., *Hybrid Cultures*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1995. BURKE P., *Πολιτισμικός Ύβριδισμός*, έκδ. Μεταίχμιο, Άθήνα 2010. BURKE P. *Πολιτισμικός Ύβριδισμός*, έκδ. Μεταίχμιο, Άθήνα 2010, σ 45, όπου γίνεται λόγος για πολιτισμική προσαρμογή, άνταλλαγή και διαπραγμάτευση.

13. HANNERZ U., «The World in Creolization» *Africa* 57 (1987) 546-559.

Ὁ Arjun Appadurai θέλοντας νὰ τεκμηριώσῃ τὴν λογικὴ τῶν πολιτισμικῶν ὑβριδίων μέσω τῶν παγκόσμιων ροῶν καὶ διαξενύξεων, θὰ κάνει λόγο γιὰ τὰ ἔθνοτοπία, τὰ μιντιατοπία, τὰ τεχνοτοπία, τὰ οἰκονομοτοπία καὶ τὰ ἰδεοτοπία. Τὰ ἔθνοτοπία ὀρίζονται ὡς οἱ ὀμάδες τῶν προσφύγων, τῶν ἐργατῶν μεταναστών καὶ τῶν τουριστῶν ποὺ συντελοῦν στὴ μεταβολὴ κατεστημένων παραδοσιακῶν δομῶν. Τὰ τεχνοτοπία ἀναφέρονται στὴ ρευστὴ καὶ συνεχῶς μεταβαλλόμενη πραγματικότητα τῆς πληροφοριακῆς τεχνολογίας, ἡ ὀποία βοηθᾷ στὴ διάχυση τῆς πληροφορίας καὶ τὴν ὑπέρβαση τῶν συνόρων. Τὰ οἰκονομοτοπία περιγράφουν τὴ θλιβερὴ πραγματικότητά τῆς κυριαρχίας τῶν ἀγορῶν καὶ τῆς διακίνησης τεράστιων ποσῶν, ποὺ ἀποδυναμώνουν μέσω τοῦ τραπεζιτικοῦ καὶ χρηματιστηριακοῦ κεφαλαίου τοὺς ἔθνικους προῦπολογισμοὺς. Τὰ μιντιατοπία καλλιεργοῦν τὴν λογικὴ τῆς κυριαρχίας καὶ τῆς ἐξουσίας τῆς εἰκόνας καὶ τῶν ΜΜΕ, ἐνῶ τὰ ἰδεοτοπία εἶναι οἱ εἰκόνες ποὺ παράγονται ἀπὸ τὰ Κράτη ἢ τίς ἀντίθετες ἰδεολογίες ποὺ παράγονται ἀπὸ Κινήματα, τὰ ὀποία ἐπιδιώκουν τὴν ἀνατροπὴ ὄσων βρίσκονται στὴν ἐξουσία¹⁴.

2. Φυσικὸ Δίκαιο, Θρησκευτικὲς ταυτότητες καὶ Εἰρήνη

Τὸ 1795 ὁ Ἐμ. Κάντ γράφει μία μικρὴ μελέτη γιὰ τὴν Εἰρήνη. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση εἶχε ἤδη πραγματοποιηθεῖ (1789) καὶ ὁ ἀπόηχός τῆς ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἔντονος. Ὁ Κάντ παρακολουθώντας τίς ταραχώδεις ἐξελίξεις καὶ βιώνοντας τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, θὰ προσπαθήσῃ στηριζόμενος στὸν Ὁρθὸ Λόγο καὶ τὸ Φυσικὸ Δίκαιο νὰ ἐπιχειρηματολογήσῃ ὑπὲρ τῆς Εἰρήνης. Θὰ κάνει λόγο γιὰ τὸ «Κοσμοπολίτικο δίκαιο» ἢ τίς προῦποθέσεις τῆς «γενικῆς φιλοξενίας», ὥστε ὅλοι οἱ ἄνθρωποι διαφορετικῶν πολιτιστικῶν καὶ θρησκευτικῶν παραδόσεων νὰ ἀνέχονται τελικὰ νὰ συμβιώνουν ὁ ἓνας δίπλα στὸν ἄλλον¹⁵. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, γράφει, «μποροῦν ἀπομακρυσμένες μεταξύ τους ἡπειροὶ νὰ δημιουργοῦν εἰρηνικὲς σχέσεις, ποὺ ἐντέλει ἀποκτοῦν ἐπίσημο νομικὸ χαρακτήρα, ὀδηγώντας ἔτσι τὸ ἀνθρώπινο γένος ὀλο καὶ πλησιέστερα πρὸς ἓνα κοσμοπολίτικο καθεστῶς»¹⁶.

14. APPADURAI A., *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1996.

15. KANT IM., *Γιὰ τὴν Αἰώνια Εἰρήνη*, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1992, σσ. 50, 51.

16. Ὁ.π., σ. 51.

Ἡ βάση πού παρέχει τὴν ἐγγύηση γιὰ μία τέτοια θετικὴ ἐξέλιξη εἶναι κατὰ τὸν Ἐμ. Κάντ «Ἡ μεγάλη καλλιτέχνηδα φύση (*natura daedala rerum*), στὴ μηχανιστικὴ πορεία τῆς ὁποίας διαφαίνεται καθαρὰ ἡ σκοπιμότητα τῆς ἀνάδυσης τῆς ὁμόνοιας μέσα ἀπὸ τὴ διχόνοια τῶν ἀνθρώπων, ἔστω καὶ παρὰ τὴ θέλησή τους»¹⁷. Θεωρεῖ ὅτι τὸ Φυσικὸ Δίκαιο ἀποτρέπει τὸ πνεῦμα τοῦ Συγκρητισμοῦ καὶ τοῦ ὑβριδισμοῦ τῶν λαῶν, ἀφοῦ ἡ Φύση «χρησιμοποιεῖ δύο μέσα γιὰ νὰ ἀποτρέπει τὴ διασταύρωση τῶν λαῶν καὶ νὰ τοὺς διαχωρίζει, τὴ διαφορὰ τῆς γλώσσας καὶ τῆς θρησκείας, πού ναι μὲν συνεπάγεται τάση γιὰ ἀμοιβαῖο μῖσος καὶ πρόσχημα πολέμου, ἀλλὰ πού μὲ τὴν καλλιέργεια τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴ βαθμιαία προσέγγισή τους, μὲ μεγαλύτερη ὁμοφωνία, σὲ ἀρχές πού διευκολύνουν τὴν κατανόηση, ὀδηγεῖ σὲ Εἰρήνη, ὅχι σὰν ἐκείνη πού προκαλεῖται ... μὲ τὴν ἐξασθένιση ὄλων τῶν δυνάμεων, ἀλλὰ μὲ τὴν ἰσορροπία τους στὴ ζωηρότητα μεταξὺ τους ἄμιλλα»¹⁸. Ἐτσι ἡ Φύση χωρίζει ἀλλὰ καὶ ἐνώνει, καὶ μέσῳ τοῦ μηχανισμοῦ τῶν ἴδιων τῶν ἀνθρώπων ροπῶν ἐγγυᾶται τὴν Εἰρήνην¹⁹.

Μόλις εἶναι ἀνάγκη νὰ τονίσουμε τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Χριστὸς ὑπογραμμίζει συνεχῶς τὴν ἀξία τοῦ φυσικοῦ νόμου καὶ τῆς κατὰ φύση ζωῆς, χωρὶς ἀσφαλῶς ντετερμινιστικὲς καὶ μηχανιστικὲς θεωρήσεις πού παρατηροῦνται στὴν πανθειστικὴ φιλοσοφία περὶ Φύσης τῶν Στωϊκῶν καὶ τοῦ Ἐμ. Κάντ. Ἄλλωστε τονίζεται ὅτι ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ καρποφορεῖ «ἐν καρδίᾳ καλῆ καὶ ἀγαθῆ»²⁰, σὲ κάθε ἄνθρωπο, πέρα ἀπὸ φυλετικὰ καὶ θρησκευτικὰ ὄρια. Ὁ Χριστὸς προϋποθέτει τὴ φυσικὴ γνώση τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἀφοῦ ἡ γνώση αὐτὴ ἔχει ἐγχαράχθει στὶς ψυχές τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι εἶναι πλασμένοι «κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ». Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὑπογραμμίζεται ὁ χρυσὸς κανόνας τῆς ἠθικῆς στὶς διανθρώπινες καὶ διακοινωνικὲς σχέσεις σὰν μία βασικὴ φυσικὴ ἀρχὴ καὶ μέτρο τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων «Πάντα οὖν ὅσα ἂν θέλητε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι, οὕτω καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς»²¹. Ἡ φυσικὴ γνώση τοῦ καλοῦ πού ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν παγκόσμια καὶ πανανθρώπινη ἠθικὴ δυνατότητα κρίσεως καὶ ἀξιολογήσεως βεβαιώνεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν φράση «τί δὲ καὶ ἀφ' ἑαυτῶν οὐ κρίνετε τὸ δίκαιον;»²².

17. Ὁ.π., σ. 53.

18. Ὁ.π., σ. 64.

19. Ὁ.π., σ. 65.

20. Λουκ. 8, 15.

21. Ματθ. 7, 12.

22. Λουκ. 12, 57.

Ὁ Ἄπ. Παῦλος τονίζει χαρακτηριστικά ὅτι ὁ Θεὸς ἀποκαλύφθηκε στοὺς Ἰουδαίους καὶ στοὺς ἐθνικούς «οἷτινες ἐνδείκνυνται τὸ ἔργον τοῦ νόμου γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν, συμμαρτυρούσης αὐτῶν τῆς συνειδήσεως καὶ μεταξὺ ἀλλήλων τῶν λογισμῶν κατηγορούντων ἢ καὶ ἀπολογουμένων»²³.

Οἱ χαρακτηριστικὲς ἐπίσης φράσεις του στὶς Πράξεις ὅτι ὁ Θεὸς «οὐ μακρὰν ἀπὸ ἐνὸς ἐκάστου ... τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν»²⁴ καὶ «ἐποίησέ τε ἐξ ἐνὸς αἵματος πᾶν ἔθνος ἀνθρώπων κατοικεῖν ἐπὶ πᾶν τὸ πρόσωπον τῆς γῆς»²⁵, δὲν δηλώνει βέβαια «δογματικὸ μινιμαλισμὸ» ἢ Συγκρητισμὸ διαφορετικῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων καὶ πεποιθήσεων, ἀλλὰ πνεῦμα διάκρισης, ἀγάπης, συνοχῆς καὶ καταλλαγῆς, πού βεβαιώνει ὅτι κύριος τῆς Ἱστορίας, προνοητῆς καὶ καθοδηγητῆς τοῦ κόσμου εἶναι ὁ κοινὸς Πατέρας καὶ Δημιουργὸς Θεός. Μὲ βάση τὸ γεγονός αὐτὸ ἡ εὐθύνη τῆς χριστιανικῆς θεολογίας παραμένει μεγάλη, ὥστε νὰ διαλεχθεῖ δημιουργικὰ μὲ τὸν σύγχρονο πλουραλιστικὸ καὶ πολυθρησκευτικὸ κόσμο.

Ἄλλωστε ἡ οἰκουμενικότητα τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν μπορεῖ νὰ συνδέεται μὲ φονταμενταλιστικὲς καὶ φανατικὲς ἀκρότητες²⁶, οὔτε βέβαια μὲ παραίτηση ἀπὸ τὴν βεβαιότητα γιὰ τὴν «σωτηριολογικὴ ἀποκλειστικότητα» στοῦ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, μὲ παραίτηση ἀπὸ τὴν πίστη γιὰ τὸ «ὑπερέχον τῆς γνώσεως τοῦ Χριστοῦ»²⁷. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ Χριστιανὸς πιστὸς καλεῖται νὰ ἐργάζεται «τὸ ἀγαθὸν πρὸς πάντας»²⁸, γνωρίζοντας ὅτι ἄλλο πρᾶγμα εἶναι ἡ ἐμπειρικὴ πραγματικότητα τῶν διαφόρων θρησκευτικῶν συστημάτων στὸν κόσμο (plurality) καὶ ἄλλο πρᾶγμα ἡ διδασκαλία ὅτι ὅλες οἱ θρησκείες εἶναι ἐξίσου ἰσχυροὶ ὁδοὶ σωτηρίας (pluralism)²⁹.

23. Ρωμ. 2, 15.

24. Πράξ. 17, 27-28.

25. Πράξ. 17, 24.

26. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ ΑΠ., *Φανατισμός*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2012, σ. 57, ὅπου τονίζονται οἱ Πατερικὲς ἀρχές τῆς Χάριτος καὶ τῆς Ἀγάπης πού υπερβαίνουν τὸν νόμο καὶ τὴν τιμωρία. Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης κ.κ. Βαρθολομαῖος ἔχει τονίσει ὅτι «δὲν εἶναι ἡ διαφορὰ τῆς Θρησκείας τὸ αἷτιον τῶν ἐντάσεων», καὶ ὅτι ἡ ταύτιση στοῦ ἴδιο πρόσωπο τῆς θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς ἐξουσίας ὀδηγοῦν στὸν φανατισμὸ καὶ τὸν καταναγκασμὸ. Σὲ κάθε περίπτωση πάντως ὑποστηρίζει τὴ σημαντικὴ ἐξ ἐπόψεως Κοινωνιολογίας τοῦ Χριστιανισμοῦ παρατήρηση ὅτι: «δὲν ἐπιθυμοῦμεν τὴν δημιουργίαν μιᾶς Πανθρησκείας συγκροτουμένης ἀπὸ τὰ κοινὰ στοιχεία ὅλων τῶν θρησκειῶν». Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ, *Λόγοι*, Τόμος Κ', ἐκδ. Φανάριον, Ἀθήνα 2005, σσ. 444, 442, 443.

27. Φιλ. 3, 8.

28. Γαλ. 6, 10.

29. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ι., «Ὁ θρησκευτικὸς πλουραλισμὸς τῆς ἐποχῆς τῆς ἐμφάνισης τοῦ

Ἴσως μὴ διαφεύγει ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι ἡ θεωρία τοῦ «σπερματικοῦ λόγου»³⁰ καταφάσκει τὸ Φυσικὸ Δίκαιο, καὶ τὸν Ὁρθὸ Λόγο, ὅχι ὁμως τὴν Φυσιοκρατία καὶ τὸν Ὁρθολογισμό. Οἱ προϋποθέσεις αὐτὲς ποὺ δικαιολογοῦν τὶς περιπτώσεις μεταστροφῶν ἑτερόδοξων καὶ ἑτερόθρησκων στὸ Χριστιανισμό ἀποδεικνύουν τὴν ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας δράση τοῦ Ἁ. Πνεύματος καὶ φανερώνουν τὴν ἠθικὴ ποιότητα τῶν ἑτερόδοξων καὶ ἑτερόθρησκων προσώπων. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὁ ἅγ. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος θὰ γράφει· «Ὡσπερ γὰρ πολλοὶ τῶν ἡμετέρων οὐ μεθ' ἡμῶν εἰσίν, οὗς ὁ βίος ἀλλοτριῶι τοῦ κοινοῦ σώματος· οὕτω πολλοὶ τῶν ἕξωθεν πρὸς ἡμῶν, ὅσοι τῷ τρόπῳ τὴν πίστιν φθάνουσι καὶ δέονται τοῦ ὀνόματος, τὸ ἔργον ἔχοντες»³¹. Σύμφωνα μὲ τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὸ θεσμοποιημένο χάρισμα τῆς Ἐκκλησίας δὲν μετατρέπεται σὲ νομικὸ ἢ τυπολατρικὸ καθίδρυμα.

3. Διαθρησκειακοὶ Διάλογοι καὶ πολιτικὴ

Οἱ διαχριστιανικοὶ καὶ διαθρησκειακοὶ διάλογοι, ἀλλὰ καὶ ἡ ἱστορικὴ παρουσία τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν Εὐρώπη, ὀδήγησαν σὲ μία σημαντικὴ πολιτικὴ ἐξέλιξη στὰ θεσμικὰ ὄργανα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης. Πρόκειται γιὰ τὴ Συνθήκη τῆς Λισσαβόνας, ἡ ὁποία στὸ ἄρθρο 17 ἐπαναλαμβάνει ὅ,τι λεγόταν πρωτύτερα στὸ ἄρθρο 1-52 τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Συντάγματος. Συγκεκριμένα τονίζεται ὅτι «Ἡ Ἐνωση σέβεται καὶ δὲν προδικάζει τὸ καθεστῶς ποὺ βάσει τοῦ ἐθνικοῦ δικαίου, ἔχουν οἱ Ἐκκλησίες, οἱ Θρησκευτικὲς Ἐνώσεις καὶ οἱ κοινότητες στὰ κράτη - μέλη. Ἡ Ἐνωση, σέβεται ἐξίσου τὸ καθεστῶς, βάσει τοῦ ἐθνικοῦ δι-

Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ σημερινοῦ κόσμου», *Καθ' ὁδόν* 16 (2000), 24-25. Βλ. ἐπίσης τὸ κείμενο προβληματισμοῦ τοῦ ΠΣΕ γιὰ τὸν θρησκευτικὸ πλουραλισμὸ, τὸ ὁποῖο δὲν ἔτυχε ἀκόμη ἐπίσημης ἀναγνώρισης. «Religious plurality and Christian self-understanding» στὸ <http://www.oikoumene.org/en/resources/documents/wcc-commissions>.

30. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΑ, *Διάλογος πρὸς Τρύφωνα*, ΒΕΠΕΣ, Ἀθήνα 1955, τ. 3. Ἰουστίνου, *Ἀπολογία Α' καὶ Β'*, ΒΕΠΕΣ, τ. 3. Ἡ θεωρία αὐτὴ σύμφωνα καὶ μὲ τὸν Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ δέχεται ὅτι τὸ Φυσικὸ, καὶ τὸ Θετικὸ (Πολιτειακὸ) Δίκαιο ἔχουν τὴν θετικὴ τους συμβολή, ὑποτάσσονται ὁμως στὸ Ὑπερ-Φυσικὸ Δίκαιο, τοὺς πνευματικοὺς «νόμους» τοῦ Θεοῦ. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗ, *Πρὸς Θαλάσσιον*, ΡΓ 90, 308.

31. ΓΡ. ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Ρ.Γ. 35, 992Β. Ὁ ἅγ. Γρηγόριος Παλαμᾶς θὰ τονίσει ὅτι οἱ ἐκτὸς τῆς ἀληθοῦς Ἐκκλησίας μετέχουν στὴν οὐσιοποιὴ καὶ λογοποιὴ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ, ὅχι ὁμως καὶ στὴ θεοποιὴ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Διάλογος Ὁρθοδόξου μετὰ Βαρλααμίτου*, ΕΠΕ 3, 47. Γιὰ τὴν δράση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας, βλ. ΖΗΣΗ Θ., *Ἐπόμενοι τοῖς θείοις πατράσι. Ἀρχές καὶ κριτήρια τῆς πατερικῆς θεολογίας*, ἐκδ. Βρυέννιος, Θεσσαλονίκη 1997, σ.σ. 157 ἔ.

καίου, τῶν φιλοσοφικῶν καὶ μὴ ὁμολογιακῶν ὀργανισμῶν. Ἀναγνωρίζοντας τὴν ταυτότητά τους καὶ τὴν εἰδικὴ συμβολή τους, ἡ Ἐνωση θὰ διατηρήσει ἕνα ἀνοιχτό, διαφανῆ καὶ τακτικὸ διάλογο μὲ αὐτὲς τὶς Ἐκκλησίες καὶ Ὄργανισμούς»³².

Πρόκειται γιὰ ἄρθρο ποὺ κινεῖται στὴν κατεύθυνση ἐνδυναμώσεως τῆς ἰδιοπροσωπείας τῆς πολιτιστικῆς καὶ θρησκευτικῆς ταυτότητας τῶν χωρῶν μελῶν τῆς Ε.Ε. ἀφοῦ ἀναγνωρίζεται τὸ ἐσωτερικὸ Δίκαιο τῶν Κρατῶν - Μελῶν ποὺ καθορίζει τὶς σχέσεις Κράτους καὶ Ἐκκλησίας. Συνακόλουθα μὲ βάση τὸ ἄρθρο τῆς Συνθήκης, οἱ διάφορες «Σέκτες», ψευδοεκκλησίες, παραθρησκευτικὲς ἢ παραφιλοσοφικὲς ὀργανώσεις, μὴ ἀναγνωριζόμενες ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ δίκαιο τῶν Κρατῶν τῆς Ἐνωσης, δὲν ἀναγνωρίζονται ἐπίσης καὶ ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαϊκοὺς Θεσμούς.

Τέλος, ἀναγνωρίζεται ἡ «εἰδικὴ συμβολή» τῶν Ἐκκλησιῶν στὴν πολιτικὴ, κοινωνικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἀνάπτυξη καὶ ἐξέλιξη τῆς Ε.Ε. καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὀρίζεται ἡ νομικὴ ὑποχρέωση τῶν Κοινοτικῶν Ὄργάνων νὰ διατηροῦν ἕναν τακτικὸ, οὐσιαστικὸ καὶ διαφανῆ διάλογο μὲ τὶς Ἐκκλησίες.

Τὸ σημαντικὸ αὐτὸ νομικὸ κείμενο ἀναγνωρίζει αὐτὸ ποὺ πάντα τονιζόταν στὶς διαχριστιανικὲς διακηρύξεις, στὰ ἐπίσημα κείμενα τῶν Πανορθοδόξων διασκέψεων, ἀλλὰ καὶ στοὺς διαλόγους τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου μὲ τὴν πολιτικὴ ἔνωση τῶν Εὐρωπαϊῶν Χριστιανοδημοκρατῶν. Ἡ Ε.Ε. θὰ πρέπει δηλαδὴ νὰ στραφεῖ στὸν πολιτιστικὸ, πνευματικὸ καὶ θρησκευτικὸ της πλοῦτο καὶ ὄχι στὴν οἰκονομικὴ, ὑλιστικὴ καὶ τεχνοκρατικὴ λογικὴ τῶν συμφερόντων. Μόνον μὲ τὰ πνευματικὰ θεμέλια τοῦ πολιτισμοῦ τῆς θὰ μπορέσει νὰ δώσει ἀπαντήσεις στὰ κοινωνικὰ προβλήματα καὶ θὰ κατορθώσει νὰ ἀναπτύξει τὴν Εἰρήνη, τὴν διεθνή συνεργασία καὶ τὴν ἀλληλοκατανόηση τῶν λαῶν.

Εἶναι ἀναντίρρητη ἀλήθεια τὸ γεγονός ὅτι οἱ Οἰκουμενικοὶ Διάλογοι σὲ διαχριστιανικὸ καὶ διαθρησκευτικὸ ἐπίπεδο συμβάλλουν στὴν θεμελίωση τῶν ἰδεῶν τῆς ἀξιοπρέπειας τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἀλληλεγγύης, τῆς καταλλαγῆς καὶ τῆς δικαιοσύνης, οἱ ὁποῖες περιλαμβάνονται στὸν Εὐρωπαϊκὸ Χάρτη τῶν θεμελιωδῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου. Πρόκειται γιὰ θετικὲς

32. ΑΡΧ. ΚΥΠΡΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, «Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κύπρου καὶ ὁ διάλογος μὲ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση, μετὰ τὴ συνθήκη τῆς Λισαβώνας», στὸ συλλογικὸ τόμο *Διαπολιτισμικότητα καὶ Θρησκεία στὴν Εὐρώπη* (ἐπιμ. Ἀντιπροσωπεία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση), ἐκδ. Ἰνδικτος, Ἀθήνα 2011, σ. 35. Γιὰ τὶς ἴδιες θέσεις ποὺ ὑπάρχουν καὶ στὸ Εὐρωπαϊκὸ Σύνταγμα, βλ. ΕΥΑΓ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, «Τὸ Εὐρωπαϊκὸ Σύνταγμα καὶ τὸ θρησκευτικὸ φαινόμενο», *Νομοκανονικά* 1 (2005), 22 ἑ.

ἐπιδράσεις καὶ ἐπιρροές πού ἀποδεικνύουν ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι ἡ «κοινωνία τῶν πιστῶν» ἀνήκει στὴν «κοινωνία τῶν πολιτῶν» σὲ μία συνάλληλη κατεύθυνση πού ἀντικρούει λογικὲς «μανιχαϊκοῦ διπολισμοῦ» καὶ «ἀριστοκρατικοῦ πνευματικοῦ ἐκλεκτικισμοῦ».

Ἦδη στὴ Σύμβαση τῆς UNESCO γίνεται λόγος γιὰ τὴν προστασία καὶ τὴν προώθηση σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο τῆς πολυμορφίας καὶ τῆς πολιτιστικῆς ἔκφρασης. Ἡ Σύμβαση αὐτὴ κυρώθηκε τὸ 2006 ἀπὸ τὴν Ε.Ε. καὶ τὰ κράτη - μέλη. Μὲ ἀπόφαση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου καὶ τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης στὶς 18 Δεκεμβρίου 2006 ἀνακηρύχθηκε τὸ 2008 ὡς «Εὐρωπαϊκὸ Ἔτος Διαπολιτισμικοῦ Διαλόγου». Στὶς 10 Μαΐου 2007, Ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἐπιτροπὴ ἐξέδωσε «Ἀνακοίνωση σχετικὰ μὲ μία Εὐρωπαϊκὴ ἀτζέντα γιὰ τὸν πολιτισμὸ σ' ἓνα κόσμο παγκοσμιοποίησης». Ὡς στόχοι καθορίσθηκαν οἱ ἑξῆς:

α. Προαγωγή τῆς πολιτιστικῆς πολυμορφίας καὶ τοῦ διαπολιτισμικοῦ διαλόγου,

β. Προώθηση τοῦ πολιτισμοῦ ὡς καταλύτη γιὰ τὴ δημιουργικότητα στὸ πλαίσιο τῆς στρατηγικῆς τῆς Λισαβόνας γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ ἀπασχόληση, καὶ

γ. Προβολὴ τοῦ πολιτισμοῦ ὡς ζωικοῦ στοιχείου στὶς διεθνεῖς σχέσεις τῆς Ἐνωσῆς³³.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 2008 τὸ Εὐρωπαϊκὸ Συμβούλιο ἀναγνώρισε «τὴν ἀξία τῆς πολιτιστικῆς συνεργασίας καὶ τοῦ διαπολιτισμικοῦ διαλόγου ὡς ἀναπόσπαστου μέρους ὄλων τῶν συναφῶν ἐξωτερικῶν πολιτικῶν», ἐνῶ τὸν Νοέμβριο τοῦ 2008 τὸ Συμβούλιο τῆς Ε.Ε. υἱοθέτησε τὰ συμπεράσματα τῆς Γαλλικῆς Προεδρίας ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀξία τοῦ διαπολιτισμικοῦ διαλόγου στὶς ἐξωτερικὲς σχέσεις τῆς Ε.Ε. καὶ τῶν κρατῶν - μελῶν. Μεταξὺ ἄλλων τονίζεται ὅτι «ὁ διαπολιτισμικὸς διάλογος μπορεῖ νὰ συμβάλει στὴν προσέγγιση τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν, στὴν πρόληψη τῶν συγκρούσεων καὶ στὶς διαδικασίες συμφιλίωσης, ἰδίως στὶς περιοχὲς πού ἀντιμετωπίζουν καταστάσεις πολιτικῆς εὐπάθειας»³⁴.

Κρίνεται ὡς ἐκ τούτου προφητικὴ ἢ πρωτοβουλία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, ἥδη ἀπὸ τὸ 1994, διεξαγωγῆς διαλόγου μὲ τοὺς Εὐρωπαίους Χριστιανοδημοκράτες. Οἱ διάλογοι αὐτοὶ συνέβαλαν ὄχι μόνον στὶς Διεθνεῖς Ἐκκλησια-

33. ΚΡΑΤΣΑ Ρ., Ἀντιπροέδρου τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου, «Διαπολιτισμικὸς καὶ Διαθρησκειακὸς διάλογος στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση. Ἡ θέση καὶ ὁ ρόλος τῶν γυναικῶν», στὸ συλλογικὸ τόμο, ὄ.π., σ.σ. 157, 158. Γιὰ τὴν συνεισφορὰ τῆς UNESCO βλ. ΜΠΑΛΑΣΣΑ - ΦΛΕΓΚΑ ΕΥΦ., *Δράσεις καὶ πολιτικὲς τῆς UNESCO*, ἐκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2009.

34. Ὁ.π., σ. 158.

στικές Σχέσεις, αλλά και στο πεδίο της έξωτερικης πολιτικής της Ε.Ε. και τῶν Κρατῶν - Μελῶν αὐτῆς. Τὰ θέματα ποικίλα καὶ σύγχρονα μαρτυροῦσαν καὶ μαρτυροῦν τὴν σύγχρονη διάσταση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας στὰ διεθνή τεκταινόμενα. Οἱ ἐτήσιοι αὐτοὶ διάλογοι, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, περιστρέφονταν γύρω ἀπὸ τὰ ζητήματα τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν τῆς ἀνθρωπότητας καὶ τὴν πνευματικὴν διάσταση τῆς Εὐρώπης, τὶς σχέσεις Ἐκκλησίας - Πολιτείας, τὸ Οἰκολογικὸ πρόβλημα, τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν καὶ τὸν ρόλο τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Κράτους, τὴν Εἰρήνη καὶ τὴν Τρομοκρατία καὶ τὴν οἰκοδόμησι τῆς νέας Εὐρώπης μέσω τῆς συμφιλίωσης καὶ συνεργασίας³⁵.

Ἀντίστοιχη καὶ εὐρύτερη εἶναι ἡ δυναμικὴ τῶν διαθρησκειακῶν διαλόγων, οἱ ὁποῖοι, ὅπως εὐστοχα ὑποστηρίζεται, «ἀποτελοῦν ὄχι μόνο μία ἐσωτερικὴ ἀνάγκη τῶν θρησκειῶν γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς αὐθεντικῆς τους αὐτοσυνειδησίας, ἀλλὰ καὶ ἓνα ὑπέροστο χρέος ἔναντι τοῦ σύγχρονου ταλαιπωρημένου ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος βιώνει κυριολεκτικὰ μέχρι μυελοῦ ὀστέων τὴν τραγικὴ ἀντιφατικότητα τῆς σημερινῆς κρίσεως»³⁶.

Οἱ σύγχρονοι διαθρησκειακοὶ διάλογοι δικαιολογοῦν τὴν ὕπαρξή τους στὸ βαθμὸ ποῦ ἀνταποκρίνονται –ὅπως τονίσθηκε– στὸ αἴτημα τῆς διαφορετικότητας καὶ τῆς αὐτοσυνειδησίας, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀντίσταση ἀπέναντι στὸν φανατικὸ ἰσοπεδωτικὸ καὶ χρησιμοθηρικὸ ὀρθολογισμὸ τοῦ ἀνθρωποκεντρισμοῦ τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ. Ἡ Α΄ Προσυνοδικὴ Πανορθόδοξος Διάσκεψη (Σαμπεζὺ 1976) διακήρυξε ὁμόφωνα τὴν ἐπιθυμία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας «νὰ συμβάλλει εἰς τὴν διαθρησκειακὴν συνεννόησιν καὶ συνεργασίαν, δι' αὐτῆς δὲ εἰς τὴν ἀπάλειψιν τοῦ φανατισμοῦ ἀπὸ πάσης πλευρᾶς, καὶ τοιοῦτοτρόπως εἰς τὴν συμφιλίωσιν τῶν λαῶν καὶ ἐπικράτησιν τῶν ἰδεωδῶν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς εἰρήνης εἰς τὸν κόσμον, πρὸς ἐξυτηρέτησιν τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου, ἀνεξαρτήτως φυλῆς καὶ θρησκειῶν»³⁷.

Ἡ θεματικὴ αὕτη πρόταση ἀναπτύχθηκε στὴ Διακήρυξη τῆς Γ΄ Προσυνοδικῆς Πανορθόδοξος Διάσκεψης (Σαμπεζὺ 1986) γιὰ τὴ «Συμβολὴ τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας εἰς ἐπικράτησιν τῆς Εἰρήνης, τῆς Δικαιοσύνης, τῆς ἐλευθε-

35. Πλεῖστα στοιχεῖα στὴν ἠλεκτρονικὴ διεύθυνση <http://epped.europarl.eu.int/politics-religion>.

36. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ (πρ. Μητροπολίτου Ἑλβετίας), *Λόγος Διαλόγου*, ἐκδ. Καστανιώτη, Ἀθήνα 1997, σ. 308.

37. Ὁ.π., σ. 310.

ρίας, τῆς ἀδελφοσύνης καὶ τῆς ἀγάπης μεταξὺ τῶν λαῶν καὶ εἰς ἄρσιν τῶν φυλετικῶν καὶ ἄλλων διακρίσεων»³⁸. Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση κινεῖται καὶ ἡ διοργάνωση ἐκ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τῶν Ἀκαδημαϊκῶν Συναντήσεων τόσο μὲ τὸν Ἰουδαϊσμό ὅσο καὶ μὲ τὸ Ἰσλάμ, μὲ σκοπὸ τὴν εἰρηνικὴ συνύπαρξη τῶν πιστῶν τῶν τριῶν θρησκειῶν, οἱ ὁποῖοι συμβιώνουν στὸν ἴδιο γεωγραφικὸ χῶρο καὶ ἀντιμετωπίζουν κοινὰ προβλήματα.

Θὰ ὀλοκληρώσουμε μὲ τὴν Οἰκουμενικὴ διακήρυξη τῶν Ἱεραποστολικῶν Συνεδριῶν τοῦ San Antonio καὶ τοῦ Salvador πού τονίζει ὅτι «δὲν ὑπάρχει ἀληθινὸς διάλογος ἂν ἡ θρησκευτικὴ ταυτότητα καὶ οἱ πεποιθήσεις τῶν μετεχόντων δὲν εἶναι σαφεῖς. Ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοια, μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ μαρτυρία προηγεῖται τοῦ διαλόγου»³⁹.

Ἡ μαρτυρία αὐτὴ προϋποθέτει θεολογία ἀνοικτὴ στὸν κόσμον καὶ χριστιανικὴ πίστη πού δὲν θὰ ἐργαλειοποιεῖται ἀπὸ τίς πολιτικὲς σκοπιμότητες. Προϋποθέτει μὲ ἄλλα λόγια «πίστη ὡς χριστιανικὴ πίστη καὶ ὄχι πλέον ὡς εὐρωπαϊκὴ θρησκεία, σὲ ἕναν παγκόσμιον διάλογο μὲ ἄλλες θρησκείες καὶ κοσμοθεωρίες· Ἐκκλησία ὡς οἰκουμενικὴ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ καὶ ὄχι πλέον ὡς ἀστικὴ θρησκεία τῆς Εὐρώπης»⁴⁰.

38. Ὁ.π.

39. Τὰ κείμενα δημοσιεύονται ἀπὸ τὸν ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ Π., *Ἐνότητα καὶ Μαρτυρία*, ἐκδ. Ἐπίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 358. Στὸν 8ο διάλογο μεταξὺ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ Ὁρθοδοξίας πού ἔγινε στὴ Θεσσαλονίκη (4 - 6 Ἰουνίου 2013), ἐτέθη τὸ ἐρώτημα ἂν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀμβλυνθοῦν ἢ καὶ νὰ ἀπαλειφθοῦν ἀπὸ τὰ ἱερὰ κείμενα τὰ χωρία ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα τροφοδοτοῦν ἀντισημιτικὲς ἢ ἀντιχριστιανικὲς παραστάσεις. Τὸ ἐρώτημα ἀπορρίφθηκε μὲ τὸ ἐπιχείρημα τῆς θρησκευτικῆς ἰδιαιτερότητας πού καθιστᾷ μὴ δυνατὴ τὴν ἀλλοίωση τῶν θρησκευτικῶν κειμένων, ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῆς βάσιμης ὑπόθεσης ὅτι κἀντί τῆς τέτοιας θὰ πυροδοτοῦσε μεγάλες ἀντιδράσεις καὶ θὰ ἐνδυνάμωνε φονταμενταλιστικούς κύκλους. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ Γ., «Διαθρησκευτικὸς διάλογος μὲ προεκτάσεις», *Καθημερινή* 16 Ἰουνίου 2013.

40. MOLTMAN J., *Τί εἶναι θεολογία σήμερα*, ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 2008, σ. 26. Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση μίας κριτικῆς καὶ καθαρᾶ κοινωνιολογικῆς ὁμως προσέγγισης ἔναντι τῶν κατεστημένων ἀστικῶν δυνάμεων τῆς Εὐρώπης βλ. WALLERSTEIN IM., *Εὐρωπαϊκὸς Οἰκουμενισμός*, ἐκδ. Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 11, ὅπου τονίζεται ὅτι ὁ οἰκουμενισμὸς τῶν δυτικῶν εἶναι ἕνας παραμορφωμένος οἰκουμενισμὸς, πού προωθείται ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαϊκοὺς διανοούμενους μὲ σκοπὸ τὴν προώθηση τῶν κυρίαρχων στρωμάτων τοῦ νεωτερικοῦ συστήματος. Κατὰ τὴ γνώμη του, ὁ «οἰκουμενικὸς οἰκουμενισμὸς» εἶναι ὁ αὐθεντικὸς οἰκουμενισμὸς. Γιὰ τίς κοινωνιολογικὲς παραμέτρους τῆς Οἰκουμενικῆς κίνησης βλ. ΚΩΣΤΙΟΠΟΥΛΟΥ Κ., «Κοινωνιολογία τῆς Οἰκουμενικῆς Κίνησης», *Πρακτικὰ συνεδρίου Ἐταιρείας Ὁρθόδοξων Σπουδῶν, Οἰκουμενισμός, Γένεση, Προσδοκίες, Διάφευση, Σεπτέμβριος 2004, Α.Π.Θ.*, σ.σ. 157-182, κυρίως ὁμως βλ. τὴ μελέτη τοῦ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ ΑΠ., *Οἱ οἰκουμενικὲς περιπέτειες τοῦ Χριστιανισμοῦ*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2007.